

Тетяна Таїрова (Яковлева) (Санкт-Петербург)

ПЕРЕЯСЛАВСЬКА РАДА
У СУЧАСНІЙ РОСІЙСЬКІЙ НАВЧАЛЬНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Після розпаду Радянського Союзу у Росії виникла потреба створення нової концепції вітчизняної історії, а також історії сусідніх країн і, зокрема, України. У зв'язку з цим з'явилося багато ускладнень. Передусім постало питання про місце історії України. У рамках якого курсу його слід викладати: історії Росії, історії слов'ян (у Росії традиційно читають лише курс історії південних і західних слов'ян) чи якомусь іншому? Нині лише в Санкт-Петербурзькому університеті є кафедра історії слов'янських і балканських країн, яка, відповідно, вивчає також і східних слов'ян, з Україною включно. Непевність у методологічному підході до цього питання ускладнює формування нової концепції щодо основних проблем історії України, зокрема — взаємин України з Росією починаючи з Переяславської ради.

У Росії й досі бракує нових підручників з історії України (їх не уклали за часів «Истории УССР»), а в навчальній літературі з історії Росії українські сюжети або взагалі відсутні, або обмежені коротким оглядом подій 1654 р. Існує плутанина щодо використання термінології, оцінок і тлумачень. Зазвичай автори навчальних видань спираються на колишню, «радянську», відверто застарілу термінологію. Проте окремі роботи мають тенденцію до її перегляду і містять спроби знайти нові підходи до оцінювання складних подій доби Переяславської ради.

Зі шкільних підручників нині використовуються головню два: перший за редакцією А. А. Данилова й Л. Г. Косуліної, а другий — А. А. Преображенського й Б. А. Рибаківа¹. В обох підручниках розділи, присвячені історії України XVII ст., мають назву «возз'єднання України з Росією». Використано застарілу хронологію визвольної війни українського народу (надалі — ВВУН) 1648–1654 рр., а також такі кліше, як «братні народи» тощо. При цьому — жодного слова про Гетьманщину та її устрій за Б. Хмельницького.

На жаль, не менш тенденційними є видання й для вищої школи, наприклад, курс історії Росії, укладений професорами Казанського університету (І. П. Єрмолаєв, Г. Н. Вульфсон та ін.)². Знову використано датування ВВУН 1648–1654 рр. Серед іншого зазначається, що «...Переяславська рада прийняла історичне рішення про возз'єднання України з Росією»³. До того ж міститься хибне твердження про те, що «наступні статті між Росією та Україною, які узаконювалися російським урядом під час обирання гетьманів... головню підтверджували пункти «Березневих статей» — і нібито так було аж до 20-х рр. XVIII ст.»⁴

Другий курс лекцій було видано в Москві 2000 р. за редакцією Є. Ю. Спіцина й М. А. Чайкіна⁵. Ця праця містить доволі детальний розділ під назвою «Національно-визвольна війна українського народу проти Польщі (1648–1653) й возз'єднання України з Росією (1654)»⁶. У праці знову цілком відсутні згадки про Гетьманщину та її устрій, ідеться про «історичне рішення про возз'єднання України з Росією», а гетьманів після Б. Хмельницького схарактеризовано лише тавром «зрадники». Андрусівське замирення однозначно поціновано як «найбільший зовнішньо-політичний успіх російської дипломатії»⁷.

Ті самі терміни і штампи є в «Історії Росії» за редакцією Н. І. Павленка, виданій 2000 р. в Москві для студентів зі спеціальності «історія»⁸. Події доби Хмельниччини названо «визвольною війною» (без хронологічних меж); хоча рішення Переяславської ради схарактеризовано як «входження України до складу Росії», але там само зазначено: «Урочисто було проголошено возз'єднання двох братніх народів»⁹. Усі події після смерті Б. Хмельницького втиснено у два маленьких параграфи із таким коментарем: «...гетьманська булава опинилася в руках тих представників старшини, котрі дотримувалися польської орієнтації. Усупереч волі українських селян і міщан, вони намагалися розірвати узи возз'єднання з Росією та повернути Україну до підпорядкування Речі Посполитій...»¹⁰ У праці бракує згадки про Гетьманщину як таку.

Не тішить око також і картина, що її малює «Історія Росії», яку підготував історичний факультет МДУ (неодноразово перевидана)¹¹. Загалом, цей підручник слабкий і з точки зору концепції історії Росії. В ньому водночас говориться, що «Україну було прийнято до складу Російської держави»¹² і «Возз'єднання України з Росією мало величезне історичне значення...», зокрема «...привело до тимчасового послаблення кріпосницьких відносин на Лівобережжі...» Це твердження, безперечно, є зовсім безпідставним, передусім з огляду на реформи Катерини II. Російсько-українські відносини й питання незалежності Гетьманщини теж не відображені у праці. «Зрадники-гетьмани» (практично без перерахування імен) увібгані в один маленький параграф.

Цікаво, що в «Історії Росії», написаній колективом професорів Алтайського державного університету¹³, розділ з історії України чи російсько-українських відносин узагалі відсутній.

У декількох працях зроблено спроби відійти від колишніх штамів і застарілої термінології чи хоча б відзначити наявність спірних питань у розгляді історії цього періоду. В «Історії Росії» за редакцією М. Н. Зуєва й А. А. Чернобаєва¹⁴ повстання Хмельницького схарактеризовано як таке, що мало «риси справжньої селянської війни»¹⁵. Термін ВВУН не вжито, а «возз'єднання» вжито лише один раз, та й то обережно: Земський собор вирішив, що «...Військо Запорозьке віднині буде під державою московського царя, тобто було дано згоду на возз'єднання України з Росією». Інших згадок про «Військо Запорізьке», тобто Гетьманщину, як і пояснення значення цього терміна, немає. І. Виговського схарактеризовано як «зрадника», інших імен гетьманів не наведено. Але є і такий коментар: «Нерідко в літературі

поставало питання про причини того факту, що возз'єднання стосувалося тоді лише однієї частини України, Правобережжя лишилося в межах Речі Посполитої. Тобто, монархи-сусіди, поділивши Україну, прирекли її на тяжку долю. Однак у тих умовах це був оптимальний розв'язок проблеми»¹⁶.

Ще обережніші терміни та виклад подій містяться в «Історії Росії», написаній А. П. Юргановим і Л. А. Кацва¹⁷. Увесь розділ має назву: «Відносини України з Росією» (що, на думку авторів, є найбільш правильним підходом), а замість традиційної ВВУН ідеться про «виступ козаків під керівництвом Богдана Хмельницького»¹⁸. Щоправда, оцінка Хмельниччини однозначна: козаки «...по всій Україні чинили криваві розправи з поляками та жидами». Термін «возз'єднання» вже не використано — замість нього йдеться про «узяття України «під високу руку» російського царя...»¹⁹. Хоча про структуру Гетьманщини немає жодного слова, але вказано, що «підкорившись царській владі, Україна багато в чому лишилася самостійною...» Немає і поширених штампів про гетьманів-зрадників, лише доволі дипломатична заява: «...частина козацької старшини на чолі з гетьманом І. Виговським виступила за повернення під владу Речі Посполитої...»²⁰

Про спробу Б. Хмельницького, «який підняв прапор визвольної боротьби проти Речі Посполитої», «відновити державність» ідеться в «Історії Росії» за редакцією В. В. Каргалова²¹. Термін «возз'єднання» вжито в ній у лапках, а замість «зради» йдеться про «зміну переорієнтації» потужних пропольських і протурецьких угруповань старшини²².

Суттєві зміни в термінології та концепції помітні на прикладі двох «Історій», написаних за редакцією члена-кореспондента РАН А. Н. Сахарова. Першу, в співавторстві з А. П. Новосельцевим, було видано 1998 р. для студентів зі спеціальності «історія», а другу — 2001 р., у співавторстві з В. І. Булгаковим (видавництво «Просвещение», рекомендовано Міністерством освіти РФ), для учнів 10-х класів²³. У першій праці (зрозуміло — повніший і детальніший) ужито старі терміни: «возз'єднання України з Росією», «зрадницький курс» гетьманів, «об'єднання двох братніх народів». У пізнішій праці термінологію істотно змінено: «перехід України під владу російського царя», «готовність прийняти Малоросію в російське підданство»²⁴. Тут ідеться і про Гетьманщину (за Б. Хмельницького): «На звільнених землях... створювалась своя, на козацький штиб, влада на чолі з обраним гетьманом, полковниками й таке інше...»

Коллективна праця історичного факультету Санкт-Петербурзького університету²⁵ помітно вирізняється серед інших щодо викладу подій в Україні. Правда, здебільшого застаріла термінологія лишилася: ВВУН (1648–1654), «возз'єднання України з Росією» (і там само — «входження України до складу Росії») ²⁶, та й оцінювання Переяславської ради традиційне: «...відбувся історичний акт возз'єднання двох братніх народів»²⁷. Проте зазначено, що «...ці події неодноразово були об'єктом різноманітних спекуляцій, невиваженого оспівування чи, навпаки, суцільного паплюження». Уперше ми натрапляємо на таку констатацію: «У процесі визвольної війни на теренах Лівобережної України (а Правобережної?! — Т. Я.) виникла для

того часу своєрідна держава — Гетьманство, увібравши кращі традиції козацької демократії, що має витоки ще з доби Давньої Русі» та на визнання труднощів російсько-українських взаємин: «Після входження до складу Росії, де централізаторські, монархічні тенденції ще більше посилювалися, Гетьманство опинилось у доволі скрутному становищі. Відносини з Росією оформлювались у вигляді так званих «статей»... і з кожним новим договором політичні права Гетьманства обмежувалися, самоврядування в Україні звужувалося». Як висновок: «Без урахування всіх цих моментів важко було б усвідомити так звану «Руїну» — діяльність гетьманської верхівки після смерті 1657 р. Б. Хмельницького». Усі ці міркування й формулювання повторено й у новішому виданні істфаку СПбДУ²⁸.

Підсумовуючи, слід згадати ще «Історію Вітчизни» (стосовно дореволюційного періоду цей термін більш вдалий, ніж «Історія Росії»), укладену колективом Російського університету дружби народів²⁹. Події в Україні розглянуто в ній доволі стисло, лише в розділі про зовнішню політику Росії. У праці вжито термін «повстання Хмельницького» (колишні — ВВУН, «возз'єднання» — відсутні), зовсім не згадано про Гетьманщину, хоча щодо оцінки Переяславської ради сказано: «...для України збереження незалежності виявилось нереальним і довелося вибирати «менше зло», тобто приєднатися... до близької культури й віри Росії...»³⁰ (тож автори цієї історії повертаються до оцінки Переяславської угоди М. Петровського). У книзі події 1654 р. розглянуто як «приєднання України до Росії» й сказано, що «...невдовзі почалося поступове обмеження автономних прав України й уніфікація органів управління з метою повної інтеграції з Росією, що тривали до кінця XVIII ст.».

Таким чином, можна зробити висновок про відсутність у російській історіографії єдиної спільної концепції історії України й російсько-українських відносин середини XVII ст., а отже — і єдиної термінології.

¹ Данилов А. А., Косулина Л. Г. История России. — М., 2001; Преображенский А. А., Рыбаков Б. А., История Отечества. — М., 2001.

² История России: С древнейших времен до конца XVIII века. — Казань, 1994.

³ Там само. — С. 187.

⁴ Там само.

⁵ Спицин Е. Ю., Чайка М. А. История государства Российского с IX до конца XX века. — М., 2000.

⁶ Там само. — С. 202–209.

⁷ Там само. — С. 209.

⁸ История России с древнейших времен до 1861 года. — М., 2000.

⁹ Там само. — С. 226.

¹⁰ Там само. — С. 228.

¹¹ История России. — М., 1997.

¹² Там само. — С. 121.

¹³ История России с древнейших времен до конца XIX века. — Барнаул, 1999.

¹⁴ История России. — М., 2001.

- ¹⁵ Там само. — С. 124.
- ¹⁶ Там само. — С. 125.
- ¹⁷ Юрганов А. П., Кацва Л. А. История России XVI—XVIII в. — М., 1998.
- ¹⁸ Там само. — С. 187.
- ¹⁹ Там само. — С. 188.
- ²⁰ Там само. — С. 189.
- ²¹ История России с древнейших времен до 1917 года. — М., 1997.
- ²² Там само. — С. 129–130.
- ²³ История России. С древнейших времен до конца XVII века. — М., 1998; Сахаров А. Н., Булгаков В. И. История России с древних времен до конца XVII века. — М., 2001.
- ²⁴ Сахаров А. Н., Булгаков В. И. Та ж праця. — С. 248.
- ²⁵ История России с древнейших времен до начала XX века. — СПб, 1998.
- ²⁶ Там само. — С. 102, 105.
- ²⁷ Там само. — С. 106.
- ²⁸ Дворниченко А. Ю., Ильин Е. В., Кривошеев Ю. В., Тот Ю. В. Русская история с древнейших времен до наших дней. — СПб, 2002. — С. 133–136.
- ²⁹ История Отечества с древнейших времен до к. XX века. — Ч. 1. — М., 2000.
- ³⁰ Там само. — С. 141.